

Herman Noordegraaf

De geamendeerde Wichern

Wie in Duitsland diaconaat zegt, die komt onherroepelijk uit bij de naam Wichern van J.H. Wichern (1808-1881). Zijn naam valt steeds weer in publicaties en op studiebijeenkomsten en conferenties over diaconaat. Blijkbaar is deze 'founding father' van het Duitse diaconaat sterk identiteitsbepalend, veel meer dan zijn tijdgenoten bij ons als Heldring en Pierson, de mannen van het Reveil. Het is dan ook niet verwonderlijk dat, als er op enigerlei wijze een jubileum omtrent Wichern te vieren is, dat ook gebeurt. Dat geldt zeker voor 2008, het tweehonderdste geboortjaar. De herdenking krijgt vorm in symposia, tentoonstellingen en publicaties.¹ Net als bij voorgaande jubileumvieringen gaat daarbij de aandacht uit naar persoon, werk en theologie en de actualiteit daarvan. De interpretatie-geschiedenis laat een variatie aan beoordelingen zien liggend tussen een bijna kritikloze verering en, vooral vanaf de jaren zestig, een fundamentele kritiek van-wege Wicherns conservatieve politieke opvattingen (waarover dadelijk meer).²

De kernvraag bij dit gedachtenisjaar is of Wichern na tweehonderd jaar ook in de actualiteit van de diaconaatswetenschap relevant blijft. Om die vraag te beantwoorden wil ik, na een korte introductie van onze hoofdpersoon, ingaan op een stuk Nederlandse receptiegeschiedenis zoals we die vinden bij J.C. Hoekendijk en J.C. van Dongen, om vervolgens hun oordeel te relateren aan de actualiteit.

Reddende liefde bij sociale ontreddering

Johann Hinrich Wichern werd op 21 april 1808 in Hamburg geboren. Na zijn studie theologie werd hij geen predikant. Al eerder was hij betrokken geraakt bij het maatschappelijk werk in een straatarme wijk van Hamburg. In 1833 nam hij daar het initiatief tot een 'Rettungshaus' voor verwaarloosde kinderen, het 'Rauhe Haus', even buiten Hamburg. Hij ontwikkelde hier een pedagogische aanpak vanuit de gedachte van de reddende liefde die zich richt op het individu in nood. Die nood betrof zowel de macht van de zonde als de sociale ontreddering. Elk individu was in Wicherns ogen een onvervangbaar en onherhaalbaar kind van God en daarom stelde hij het individu centraal. Dit uitte zich in specifieke aandacht voor elk kind en een op hem of haar afgestemde benadering. Daarbij ging Wichern wel

uit van de vormende kracht van het gezin en schiep hij door in groepsverband te werken een alternatief voor het gezin.

Beïnvloed door de opwekkingsbeweging streefde Wichern naar levensvernieuwing (wedergeboorte!). In het gesprek waarmee hij het kind opnam, sprak Wichern de volgende woorden:

‘Mein Kind, dir ist alles vergeben! Sieh um dich her, in was für ein Haus du aufgenommen worden bist! Hier ist keine Mauer, kein Graben, kein Riegel; nur mit einer schweren Kette binden wir dich hier, du magst wollen oder nicht; du magst sie zerreißen, wenn du kannst; diese heisst Liebe, und ihr Mass ist Geduld – Das bieten wir dir, und was wir fordern, ist zugleich das, wozu wir dir verhelfen wollen, nämlich, dass du deinen Sinn änderst und fortan dankbare Liebe übest gegen Gott und Menschen.’³

Wichern zag daarbij het sociale vraagstuk allereerst als een religieus-zedelijk vraagstuk en wilde daarom aan verbetering werken door zedelijke verheffing van mensen. Dat was in zijn ogen de opgave voor de ‘Innere Mission’: het volk moest doordrongen worden van de geest van de christelijke liefde. Op die lijn voortbordurend hield hij op de eerste Evangelische Kirchentagung in 1848 in Wittenberg een geïmproviseerde rede waarin hij de kerk opriep haar verantwoordelijkheid voor het volk ter hand te nemen. Dat leidde tot de oprichting van het centrale orgaan voor de Innere Mission der Evangelischer Kirche – wel verbonden met, maar geen onderdeel van de kerk (in 1957 ging de Innere Mission op in de Diakonische Werke van de EKD). Hiermee was de basis gelegd voor het diaconale instituutswerk op het terrein van zorg en welzijn, zoals we dat nu zouden noemen. Bij alle politieke wisselingen (keizerrijk, Weimarrepubliek, nazisme, de Sozialstaat) is deze structuur een constante gebleven.

De Kerkendag van 1848 kan niet los gezien worden van de revolutionaire woelingen van dat jaar en was mede tegen het opkomend communisme en socialisme gericht. Ook Wichern bestreed deze bewegingen fel. Zijn maatschappijbeeld was sterk feodaal en patriarchaal. Zelf was Wichern nauw verbonden met de hogere adel en het hof. Hij overleed op 7 april 1881.

Slechts een gedeeltelijk antwoord?

Het was de missioloog en oecumenicus J.C. Hoekendijk die in het toenmalige tijdschrift *Wending* in 1956 in een artikel over diaconaat inging op de scheiding der geesten in 1848. Hij maakte onderscheid tussen caritatieve en sociale diaconie.⁴ Bij de eerste gaat het om daden van barmhartigheid, zoals te vinden in Mattheüs 25: 31-46; bij de tweede om het correctief ingrijpen in de samenleving en het oprichten van een teken van de wereld van vrede zoals die door God bedoeld is. Deze benadering vinden we in Deuteronomium. De voortrekkers in de negentiende eeuw, van wie Wichern de meest representatieve was, met achter zich een ongekend heilsleger van beschikbare mensen, wilden naast de reddende liefde ook daden van ‘gestaltende Liebe’. Zij zagen dat de aalmoezen-filantropie onvoldoende was. Maar toch bleef de revolutie van 1848 een *unvollendete*, omdat men vanuit een conservatief-burgerlijk kader niet de stap naar de proletariër maakte. De diaconie in de negentiende eeuw was naar Hoekendijks oordeel zodoende maar gedeeltelijk gelukt.

Deze gedachte werkte Hoekendijks promovendus, de hervormde predikant en vernieuwer van het hervormde diaconaat na de Tweede Wereldoorlog,

J.C. van Dongen verder uit.⁵ In zijn proefschrift *Vervreemding en dienst* zette Van Dongen in met het revolutiejaar 1848 en de behandeling van Marx' en Wicherns inzichten.⁶ Ook Van Dongens oordeel over Wichern was ambivalent: hij preeft 'Wicherns indrukwekkende sociaal-paedagogische arbeid'. In die arbeid gaf Wichern een partieel antwoord op de concrete nood van zijn dagen. Hij had in micro-verband aandacht voor alle facetten van het individu. Het was een 'comprehensive approach' nog voor dat woord bestond. Met de macrokosmos wist Wichern zich echter geen raad. Hij was in zijn denken en theologie verbonden met het burgerlijk-conservatief denken van zijn tijd:

Wichern's ordinologie met de onwrikbare zuilen van familie, kerk en staat, zijn binding aan Friedrich Wilhelm IV (...), zijn overtuiging van de rechtmatigheid van het huwelijk van troon en altaar, dit alles vormt samen een enorme belemmering om de nood, die hij zo indrukwekkend weet te signaleren, in haar historische proporties en relaties te zien.⁷

Evenals Hoekendijk pleitte Van Dongen voor een en-en benadering: caritatieve en sociale diaconie zijn beide nodig.

Actuele mogelijkheden voor een dubbele benadering

Bij hen aansluitend, maak ik de volgende opmerkingen over die verhouding: hulp en zorg op micro-niveau is altijd ingebed in specifieke maatschappelijke en politieke contexten. Daar moet men zich van bewust zijn om zo tot een meer omvattende aanpak van noden te kunnen komen. Dat is met name nodig om te voorkomen dat helpen en zorg onbedoeld bijdragen aan bestendiging van onderdrukkende maatschappelijke verhoudingen. Dit lijkt een open deur (en zou dat ook moeten zijn) maar is dat in de praktijk lang niet altijd.

Rechtvaardige maatschappelijke verhoudingen zijn wel een noodzakelijke, maar niet voldoende voorwaarde voor goede zorg en welzijn. Ik geef een concrete uitwerking: een goede ziektekostenverzekering (zonder selectie naar gezondheid, leeftijd en inkomen) is noodzakelijk om voor een ieder de toegang tot de gezondheidszorg mogelijk te maken. De kwaliteit van de zorg en hulpverlening is daarmee echter niet gegarandeerd. Daar valt uiteraard aan de 'technische handelingen' die met zorg verbonden zijn te denken (wassen, tillen, operatie enzovoort), maar ook aan de betrokkenheid van de zorggever op de zorgontvanger en de relatie en communicatie tussen hen beiden. Het is de grote verdienste van de zorgethici dat zij deze eigen kwaliteiten van zorg geëxpliciteerd en doordacht hebben en aantoonde dat zorg een praktijk is met eigen dimensies. Dat maakt het mogelijk om tot een (her)waardering van de caritatieve traditie te komen, omdat zij deze praktijk mee heeft vorm gegeven. In Nederland is dat terecht gedaan door Annelies van Heijst.⁸ Een en ander wordt ook gethematiseerd in de presentietheorie. Aanvullend hierop: mij trof, lezend over Wichern zijn notie van de 'vergeving', waardoor mensen opnieuw kunnen beginnen. Voor Wichern was dat geen abstracte notie: als kinderen in het Raue Haus (weer) de fout waren ingegaan, bood hij hun nieuwe startmogelijkheden. Dat is in de huidige maatschappij geen vanzelfsprekendheid.

Zorg verschaalt als de dimensies van betrokkenheid, aandacht en communicatie niet tot hun recht komen in de relatie tussen zorggever en zorgontvanger. Als van verschraling sprake is, dan is het goed om te analyseren waarom dat zo is. Dat kan te maken hebben met structurele en politiek-beleidsmatige factoren

zoals die tot uitdrukking komen in wet- en regelgeving en financiële toedeling. Daarvan is bijvoorbeeld sprake als zorg gedefinieerd wordt in termen van product en zorghandelingen binnen zodanig korte tijd verricht moeten worden dat mogelijkheden tot communicatie erg beperkt zijn. Doelmatigheid in technische zin gaat dan over communicatieve rationaliteit overheersen. Ook kunnen markt en overmatige bureaucratie zorg doen versralen. Verschraling kan ook te maken hebben met het beleid en het functioneren van zorginstellingen en – op microniveau – met de attitude en bekwaamheden van de zorggever. We kunnen het de opgave voor de sociale diaconie noemen om te helpen bevorderen dat beleid en structurele factoren kwalitatief goede zorg stimuleren en – minimalistisch geformuleerd – niet verschraling stimuleren.

Een derde Wichern

Met deze punten zitten we midden in het actuele debat. Eén van de meest prangende punten in de bezinning op de diaconale instellingen op het terrein van zorg en welzijn in Duitsland is al enige jaren hoe bij de ombouw van de Sozialstaat (lees: introductie en uitbreiding van markt en commercie) de kwaliteit van de zorg gehandhaafd kan blijven. Na Wichern I en Wichern II (de opbouw van het diaconaat na de Tweede Wereldoorlog), spreekt men nu van Wichern III. Het is echter wel een geamendeerde Wichern, omdat wel kernelementen uit zijn visie op zorg worden overgenomen, maar deze nu wel gecombineerd worden met kritische visies op beleid en maatschappelijke ontwikkelingen. In die combinatie ligt nog een hele taak van diaconale doordenking.

Prof. dr. H. Noordegraaf is bijzonder hoogleraar diaconaat vanwege de St. Rotterdam en docent diaconaat, beide aan de Protestantse Theologische Universiteit.

1. Zie: www.wichern2008.de
2. Zie over de interpretatiegeschiedenis het instructieve artikel van Jochen-Christoph Kaiser, 'Wicherns Bedeutung für die Diakonie im 19. und 20. Jahrhundert. Zu den Phasen und Umbrüchen seiner Rezeptiongeschichte', in: Volker Herrmann e.a. (red.), *Johann Hinrich Wichern – Erbe und Auftrag. Stand und Perspektiven der Forschung*, Winter, Heidelberg 2007, pp. 36-53. Deze breed opgezette bundel bevat veel historisch en theologisch materiaal en stelt de actualiteitsvraag. Hij verscheen ter voorbereiding van het jubileumjaar.
3. Deze woorden worden meermalen geciteerd in *Erbe und Auftrag*, o.a. op pp. 225 en 347.
4. J.C. Hoekendijk, 'Pantomime van het heil', *Wending* 1956, pp. 680-693.
5. Zie over hem: Herman Noordegraaf/Wim Tieman, *Vernieuwing van het diaconaat. Doen en denken van J.C. Van Dongen (1907-1983)*, Eburon, Delft 2002.
6. J.C. van Dongen, *Vervreemding en dienst. Verkenning van een Diaconia Alienatorum*, Boekencentrum, 's-Gravenhage 1964. Over Wichern i.h.b. pp. 30-57.
7. *Vervreemding en dienst*, p. 36.
8. Zie o.a.: Annelies van Heijst, *Liefdewerk. Een herwaardering van de caritas bij de Arme Zusters van het Goddelijk Kind, sinds 1852*, Verloren, Hilversum 2002; idem, *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*, Klement, Kampen 2005.

Noten